

Terapijski pas - podrška obrazovnom okruženju i mentalnom zdravlju djece s teškoćama u razvoju tijekom pandemije COVID-a-19

Čilić Burušić, Lidija

Source / Izvornik: **Časopis za socijalne djelatnosti, 2022, 1**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.21465/CZSD.2022.1.1.4>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:257:633848>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-27**

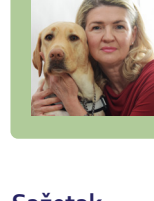

Repository / Repozitorij:

[SUVAG Polyclinic Repository](#)

Terapijski pas – podrška obrazovnom okruženju i mentalnom zdravlju djece s teškoćama u razvoju tijekom pandemije COVID-a-19

Lidija Čilić Burušić

Poliklinika za rehabilitaciju slušanja i govora SUVAG
Ulica kneza Ljudevita Posavskog 10,
10 000 Zagreb
lburusic@suvag.hr

Sažetak

Unatrag dva desetljeća sve više raste interes za korištenje terapijskih pasa u obrazovnom okruženju, posebice u radu s djecom s teškoćama u razvoju (Brelsford, Meints, Gee, i Pfeffer, 2017). Osnovni cilj istraživanja učinka terapijskih pasa u radu s djecom je prepoznavanje dobrobiti koju taj rad ima za mentalno zdravlje djece, poboljšanje komunikacijskih vještina te njihovu motivaciju za sudjelovanje u rehabilitacijskim i obrazovnim aktivnostima. Iako sve veći broj istraživanja navodi sve češće uključivanje terapijskih pasa u obrazovnom okruženju, praksa se još uvijek ne proučava sustavno (Gee i sur., 2015). Tijekom suočavanja s pandemijom COVID-a-19 te posljedicama potresa u gradu Zagrebu, osim zatvaranja škola, socijalne izolacije, smanjene dostupnosti pojedinih zdravstvenih usluga, pa tako i rehabilitacije djece s teškoćama u razvoju, susreli smo se, očekivano, i s pogoršanjem mentalnog zdravlja djece. Poliklinika za rehabilitaciju slušanja i govora SUVAG u Zagrebu, Ulica kneza Ljudevita Posavskog 10 (u nastavku teksta Poliklinika SUVAG), u kojoj se rehabilitiraju i školuju djeca s oštećenjem sluha i poremećajima govora i jezika, tijekom 2020. i 2021. godine u svom je radu upotrebljavala i tri terapijska psa koja su odigrala značajnu ulogu kao motivatori djece u obrazovnim i rehabilitacijskim aktivnostima te zaštitili mentalnog zdravlja tijekom pandemije.

Ključne riječi: terapijski pas, pandemija COVID-a-19, djeca s teškoćama u razvoju, mentalno zdravlje, obrazovanje

The therapy dog – Support in the educational setting and mental health of children with disabilities during the COVID-19 pandemic

Abstract

In the last two decades, there has been a growing interest in using therapy dogs in educational settings, especially when working with children with disabilities (Brelsford, Meints, Gee, i Pfeffer, 2017). The main goal of research on the effect of therapy dogs in working with children is to identify the benefits that this work has on children's mental health, communication skills and motivation for participation in rehabilitation and educational activities. Although a growing body of research cites the increasing involvement of therapy dogs in educational settings, the practice has still not been studied systematically (Gee, Fine & Trammel, 2015). Since having faced the COVID-19 pandemic and the consequences of an earthquake that occurred in Zagreb, in addition to school closures, social isolation, reduced availability of certain health services, and rehabilitation of children with disabilities, we encountered a deterioration in children's mental health. SUVAG Polyclinic for the Rehabilitation of Listening and Speech in Zagreb, 10 Knez Ljudevit Posavski Street (SUVAG Polyclinic), which rehabilitates and educates children with hearing impairments and speech and language disorders, utilized three therapy dogs in its work during 2020 and 2021, which played a significant role as motivators for children in educational and rehabilitation activities and in protecting mental health during a pandemic.

Keywords: therapy dog, COVID-19 pandemic, children with disabilities, mental health, education

Povezanost čovjeka i psa egzistira stoljećima. U davna vremena ljudi i psi zajedno su tražili hranu i utočište te jedni drugima pružali sigurnost i utjehu, dok je u novijoj ljudskoj povijesti dominirala uloga radnog psa kao čuvara kuće, lovačkog psa ili psa koji vuče saonice, što se zadržalo u mnogim dijelovima svijeta i danas (Serpell, 2010). U današnje vrijeme, međutim, povezanost čovjeka i psa sve više dolazi do izražaja i kroz jačanje socijalne uloge psa u prijateljskom odnosu s čovjekom. Višestruko je dokazano da povezanost i privrženost koje se razvijaju između čovjeka i psa mogu biti slične onima između roditelja i djeteta (Palmer i Custance, 2008). Također, u današnje vrijeme psi dobivaju važnu ulogu i u fizičkom i mentalnom zdravlju svojih vlasnika. Pas odama prati čovjeka tijekom njegova života i ima cijeli niz kvaliteta, a zapaženo je da može imati i značajnu ulogu pomažeća u situacijama u kojima čovjek inače ovisi o pomoći drugih ljudi u svakodnevnom životu. Tako u današnje vrijeme pas ima sve važniju ulogu i kao pomagač osobama s invaliditetom i djeci s teškoćama u razvoju (Gee i sur., 2021).

Korištenje životinja u radu s djecom (eng. Animal-Assisted Interventions; AAI), kako navode Kruger i Serpell (2010), najčešće se definira kao strukturirane i osmišljene intervencije koje uključuju životinje da bi se postigli određeni ciljevi kao što su unapređenje fizičkog ili mentalnog zdravlja (eng. Animal-Assisted Therapy; AAT), poboljšanje kognitivnih funkcija i/ili socijalnih vještina (eng. Animal-Assisted Education; AAE) te povećanje motivacije i u rekreativne svrhe (eng. Animal-Assisted Activities; AAA).

Odabir vrste životinje koja će se koristiti u AAI važan je za ostvarenje postavljenih ciljeva i dobivanje željenih rezultata. Kako navode Gee i sur. (2015) u korištenju životinja u radu s djecom prisutne su različite vrste - zečevi, mačke, konji, ali u najvećem broju slučajeva radi se o psima. Psi se za ulogu u terapiji prije svega biraju na osnovi svoga temperamenta, a nakon toga slijedi proces socijalizacije koji se odvija u volenterskim obiteljima tijekom prve godine života psa. Nakon toga započinje program školovanja psa i njegova stručnog voditelja u ustanovama koje su za to ovlaštene. Terapijski psi trebaju biti stabilni i poslušni tako da uz stručno vođenje mogu pružiti različite oblike podrške pojedincima ili grupama u obrazovnim i zdravstvenim ustanovama (Grové i sur., 2021).

Terapijski pas u obrazovnom okruženju

Hoće li dijete biti uspješno tijekom svog obrazovanja, ovisi o mnogim čimbenicima među kojima se posebno ističu njegovo mentalno zdravlje i kvaliteta života (Deighton i sur., 2018). Upravo iz tog razloga nastoji se različitim metodama podučavanja, oblicima rada i aktivnostima postići atmosferu i okruženje u kojima djeca uče s entuzijazmom i motivacijom. Tako je u novije vrijeme sve popularnije uključivanje životinja, posebice pasa, u proces obrazovanja djece. Istraživanja pokazuju da uključivanje terapijskih pasa u rad s djecom rezultira cijelim nizom dobrobiti za mentalno zdravlje djece, poboljšanje komunikacijskih vještina te njihovu motivaciju za sudjelovanje u rehabilitacijskim i obrazovnim aktivnostima (Brelsford i sur., 2017; Enderburg i Van Lith, 2011; Nebbe, 2000).

Različite studije koristile su se psima u intervencijama s djecom urednog razvoja, djecom s emocionalnim teškoćama, poremećajima u ponašanju, intelektualnim teškoćama, poremećajima iz autističnog spektra, poremećajima pažnje i hiperaktivnosti te s djecom s oštećenjem vida i oštećenjem sluha (Lobato Rincón i sur., 2021; Brelsford i sur., 2017).

Jedno od područja primjene intervencija potpomognutih terapijskim psima u obrazovnom okruženju svakako se odnosi na aktivnosti opuštanja te smanjenja stresa i anksioznosti u djece. Postoje jasni fiziološki i tjelesni pokazatelji da već sama prisutnost psa djeluje smirujuće i blagotvorno na ljudski organizam. Pozitivan i ugodan fizički kontakt među ljudima, pa tako i između čovjeka i psa, može osloboditi hormon oksitocin, koji u pravilu djeluje opuštajuće i smanjuje stres (Handlin, 2010). Interakcija s terapijskim psom također smanjuje fiziološke simptome stresa kroz smanjenje razine kortizola (Beetz i sur. 2011). Dio istraživanja pokazao je kako se u prisutnosti pasa ili u kratkom vremenu maženja s njima smanjuje krvni tlak te otkucaji srca (Beetz i sur., 2012).

Osim što interakcija sa psima smiruje i ujedno pobuđuje pozitivne emocije, može biti poticajna i za razvoj socijalnih i komunikacijskih vještina (Kruger i Serpell, 2010; McNicholas i Collis, 2006). U dobro osmišljenom i stručnom vođenju terapijski psi mogu ostvariti ulogu posrednika ili motivatora u poticanju i ostvarenju komunikacije (Fine, 2000). Tako su drugo važno područje primjene intervencija potpomognutih terapijskim psima u obrazovnom okruženju aktivnosti koje se odnose na poboljšanje komunikacijskih i socijalnih vještina među djecom, podizanje motivacije za sudjelovanje u školskim aktivnostima i rehabilitacijskim postupcima, jačanje samopoštovanja, a sve češće i u aktivnostima poboljšanja čitanja.

Upravo najčešći primjer korištenja životinja u radu s djecom u procesu obrazovanju odnosi se na programe čitanja potpomognute prisutnošću psa (Lane i Zavada, 2013). Terapijski pas povećava motivaciju i želju djece za čitanjem, jača samopoštovanje tijekom tog procesa te pospešuje i poboljšava čitalačke vještine (Kirman i sur., 2015).

Različite intervencije u radu s djecom potpomognute terapijskim psima pokazuju napredak i u područjima razvoja kao što su pamćenje, pažnja i koncentracija (Hediger i Turner, 2014). Pokazalo se da u obrazovnom okruženju psi mogu biti snažni motivatori u poticanju djece na sudjelovanje u različitim školskim aktivnostima te održavanju bolje pažnje i koncentracije pri obavljanju zadataka kada u njima sudjeluje i pas.

U korekciji vlastitog ponašanja, jačanju samopouzdanja te svjesnosti za vlastite i tuđe emocije, intervencije potpomognute terapijskim psima pokazale su se učinkovite i u ovom području. Općenito, kada dijete percipira da je uspješno u nekoj aktivnosti, pojavljuje se osjećaj zadovoljstva i samopouzdanja te raste motivacija za daljnje sudjelovanje u istim ili sličnim aktivnostima. Tako u situacijama u kojima djeca vode psa na povodu, daju mu upute i naredbe, a pas je suradljiv i sluša ih, raste svijest da korekcijom vlastitog ponašanja mogu utjecati na psa, ali i na druge ljude, što djeci pomaže da vide sebe očima drugog te kontroliraju vlastito ponašanje i upravljaju njime (Nebbe, 2000).

Postoje primjeri projekata u obrazovnom okruženju na lokalnoj, ali i nacionalnoj razini koji su iskoristili svoknjake o dobrobiti uključivanja životinja, posebice pasa u radu s djecom. Jedan od najpoznatijih slučajeva u nama bližem okruženju svakako je Republika Austrija, koja je promijenila nastavnu praksu u školama izradom smjernica koje omogućuju učiteljima da dovedu svoje kućne ljubimce u škole. Boravak životinja u školskom okruženju donio je cijeli niz prednosti rada s djecom u području poboljšanja pažnje, motivacije, raspoloženja, razvoja empatije te napretka u socijalnom, emocionalnom i kognitivnom razvoju (Hunde in der Schule, 2014).

Provedba projekta u Poliklinici SUVAG

Tijekom 2020. i 2021. godine u Osnovnoj školi Poliklinike SUVAG provodio se projekt pod nazivom *Terapijski pas u pružanju psihosocijalne i školske podrške*. Projekt je zamišljen kao proaktivni odgovor Poliklinike SUVAG na ublažavanje negativnog utjecaja pandemije i potresa na mentalno zdravlje djece s oštećenjem sluha i poremećajima govora i jezika, koja se općenito suočavaju s otežanim komunikacijom te smanjenom razinom društvenih interakcija kao obilježjem vlastitih teškoća.

Projekt je organiziran u suradnji s Centrom za rehabilitaciju Silver te uz podršku Gradskog ureda za zdravstvo Grada Zagreba. Tri zaposlenice Poliklinike SUVAG, jedna psihologinja i dvije logopedinje, ujedno i volonterke Centra za rehabilitaciju Silver, tijekom procesa socijalizacije budućih pasa pomažeća dobile su na brigu i odgoj tri labradora. Projekt se temeljio na korištenju budućih pasa pomažeća u svakodnevnom radu u djecom s oštećenjem sluha i poremećajima govora i jezika, a nudio je nove pristupe kojima je cilj bio motivirati djecu za sudjelovanje u rehabilitacijskim i obrazovnim aktivnostima te očuvati njihovo mentalno zdravlje.

Tijekom provođenja projekta cijeli je niz aktivnosti s djecom u kojima su sudjelovali i psi. U grupnim rehabilitacijskim i nastavnim aktivnostima sama prisutnost psa uveseljavala je djecu i činila razrednu atmosferu i boravak u školi ugodnijim, a ujedno je smanjivala tenzije i napetosti u razredu. Također, u prisutnosti pasa djeca su različitno osjetili kako opušteno međusobno ponašanje i komunikacija utječu ne samo na drugu djecu nego i na nastavnu psu koja je u razrednu mogla reagirati o njihovim međusobnim ponašanjima. Nadalje, u nastojanju da razvijaju prijateljski odnos sa psom, djeca su morala uvježbavati nove socijalne vještine, korigirati vlastito ponašanje, ponašati se prijateljski i nježno, što je sve skupa povećavalo svjesnost za emocionalna stanja drugih. U situacijama napetosti, anksioznosti i frustracije djecu je smirivalo čak i kratkotrajno maženje sa psom. U konkretnoj brizi za potrebe psa, kao što je npr. točenje svježe vode u zdjelicu, hranjenje ili izvođenje psa u šetnju, jačala je odgovornost djece, njihovo samopouzdanje te senzibilizacija za potrebe drugog bića. Kod djece s teškoćama čitanja provodile su se individualne vježbe čitanja u prisutnosti psa. Dijete bi dobivalo uputu da čita psu, a za to vrijeme pas bi ležao mirno, bez „ocjenjivanja“ ili reakcija na djetetove pogreške, što je bilo kudikamo privlačnije i ugodnije nego čitanje pred cijelim razredom.

Tijekom provođenja navedenih aktivnosti praćeni su različiti pokazatelji, a kao izvori podataka koristila su se zapažanja verbalnih učitelja, logopeda, audiorehabilitatora, školskog psihologa te roditeljska zapažanja ponašanja, osjećaja i razgovora s djecom unutar obitelji. Tijekom projekta načinjene su fotografije djece i pasa u različitim aktivnostima, skupljani su dječji crteži vezani uz iskustvo s labradorima Gabi, Snickers i Hani, a sve je nadopunjeno razgovorom logopeda i psihologa s djecom.

Budući da je tijekom provođenja školskog projekta zapažena iznimna uloga pasa pomažeća u smanjenju stresa i anksioznosti u djece, poboljšanju grupne atmosfere i međusobne povezanosti, veća motiviranost za sudjelovanje u rehabilitacijskim i obrazovnim aktivnostima, školski vijeće Poliklinike SUVAG donijelo je odluku da nabavi vlastitog terapijskog psa za buduć rad s djecom.

Školski projekt završio je krajem 2021. godine, nedugo nakon prijavi uvidi Udruge RTL *pomaže djecu* osigurana financijska sredstva za nabavu i školovanje terapijskog psa u vlasništvu Poliklinike SUVAG, što je i realizirano početkom 2022. godine.

Terapijski psi u Republici Hrvatskoj

Centar za rehabilitaciju Silver i Udruga za školovanje pasa vodiča i mobilitet dvije su ustanove u Republici Hrvatskoj koje, u nizu različitih djelatnosti kojima se bave, provode i programe školovanja terapijskih pasa pridržavajući se Zakona o korištenju psa pomažeća (NN 39/2019) te međunarodnih standarda Internacionalne organizacije za intervencije potpomognute životinjama (eng. Animal Assisted Interventions International; AAII).

U izvannom kontaktu s navedene dvije ustanove prikupljeni su podaci o broju terapijskih pasa koji trenutačno rade u različitim ustanovama u Republici Hrvatskoj. Nakon uvedenog programa školovanja u Centru Silver po jedan terapijski pas pod vodstvom svog stručnog voditelja radi u Centru za rehabilitaciju Stančić, Dječjem vrtiću „101 dalmatinac“ u Poreču, Centru za rehabilitaciju Mala Terezija u Vinkovcima, Poliklinici za rehabilitaciju slušanja i govora SUVAG u Zagrebu te ukupno četiri terapijska psa u samom Centru Silver.

Također, Centar Silver trenutačno vodi program školovanja terapijskog psa za Centar neovisnog življenja Novi Jelkovec te Dnevni centar za rehabilitaciju djece i mladeži Pravi dom – Zagreb.

Terapijski psi koji su prošli program školovanja u Udruzi za školovanje pasa vodiča i mobilitet trenutačno rade u Pulji u Udruzi cerebralne paralize Istarske županije, Školi za odgoj i obrazovanje te Dječjem vrtiću Titti. Po dva terapijska psa uključena su u rad Udruge roditelja djece s teškoćama u razvoju Vukovarski leptirčić te Centru Artis Includum. Po jedan terapijski pas radi u Psihijatrijskoj bolnici Rab, Udruzi djece s teškoćama u razvoju Krapinsko-zagorske županije sv. Anu u Loboru, Centru za rehabilitaciju Stančić - Dnevni centar Dugo Selo, III. OŠ Bjelovar, Centru za autizam Osijek te Psihijatrijskoj bolnici za djecu i mlade u Zagrebu.

Osim terapijskih pasa uključenih u rad u navedenim ustanovama, važno je napomenuti da Centar za rehabilitaciju Silver i Udruga za školovanje pasa vodiča i mobilitet u svom radu imaju i cijeli niz programa tijekom kojih se terapijski psi periodično i po potrebi uključuju u različite aktivnosti s djecom i odraslima u vrtićima, školama, zdravstvenim ustanovama, domovima umirovljenika, a sve pod vodstvom stručnih voditelja dječjih i posrednika.

Potrebno je istaknuti da obje ustanove također školuju i pse pomažeća koji se dodjeljuju pojedinačnom korisniku – osobi s invaliditetom ili djetetu s teškoćama u razvoju. Broj pasa pomažeća u Republici Hrvatskoj kudikamo je veći od broja terapijskih pasa koji se dodjeljuju isključivo ustanovama i rade pod vodstvom stručnog voditelja.

Zaključak

Iz iskustva provođenja projekta *Terapijski pas u pružanju psihosocijalne i školske podrške* u Poliklinici SUVAG može se zaključiti da je prisutnost psa u obrazovnom okruženju prilika da djeca uče s veseljem, entuzijazmom i zanimanjem. Međutim, uvidom u postojeća istraživanja i vlastitu iskustva tijekom provođenja projekta, može se reći o području koje zahtjeva daljnja sustavna i metodološki dobro osmišljena istraživanja da bi se došlo do novih spoznaja o korištenju terapijskih pasa u djecom s djecom. S obzirom na trenutačni broj aktivnih terapijskih pasa u ustanovama u Republici Hrvatskoj, čini se da postoji mogućnost za širenje prakse korištenja terapijskih pasa u mnogim područjima rada s djecom pa tako i u području obrazovanja.

Literatura

- Beetz, A., Kotrschal, K., Turner, D. C., Hediger, K., Uvnäs-Moberg, K. i Brelsford Julius, H. (2011). The effect of a real dog, toy dog and friendly dog on insecurely attached children during a stressful task: An exploratory study. *Anthrozooi*, 24(4), 349-368. <https://doi.org/10.2752/175303711x13159027359746>
- Beetz, A., Uvnäs-Moberg, K., Julius, H., i Kotrschal, K. (2012). Psychosocial and psychophysiological effects of human-animal interactions: The possible role of oxytocin. *Frontiers in Psychology*, 3. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2012.00234>
- Brelsford, V., Meints, K., Gee, N., i Pfeffer, K. (2017). Animal-assisted interventions in the classroom—A systematic review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(7), 669. <https://doi.org/10.3390/ijerph14070669>
- Deighton, J., Humphrey, N., Belsky, J., Boehnke, J., Vostanis, P. i Patalay, P. (2018). Longitudinal pathways between mental health difficulties and academic performance during Middle Childhood and early adolescence. *British Journal of Developmental Psychology*, 36(1), 110-126. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12218>
- Enderburg, N. i Van Lith, H. A. (2011). The influence of animals on the development of children. *The Veterinary Journal*, 190(2), 208-214. <https://doi.org/10.1016/j.tvjl.2010.11.020>
- Fine, A. H. (2000). Animals and therapists: Incorporating animals in outpatient psychotherapy. U: A. H. Fine (Ur.), Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice (str. 179-211). Academic Press.
- Gee, N. R., Fine, A. H. i Trammel, J. P. (2015). Animals in educational settings: Research and practice. In A. H. Fine (Ur.), Handbook of Animal-Assisted Therapy (str. 195-210). Academic Press.
- Gee, N. R., Rodriguez, K. E., Fine, A. H., i Trammel, J. P. (2021). Dogs supporting human health and well-being: A biopsychosocial approach. *Frontiers in Veterinary Science*, 8. <https://doi.org/10.3389/fvets.2021.630465>
- Grové, C., Henderson, L., Lee, F. i Wardlaw, P. (2021). Therapy dogs in educational settings: Guidelines and recommendations for implementation. *Frontiers in Veterinary Science*, 8. <https://doi.org/10.3389/fvets.2021.655104>
- Handlin, L. (2010). Human-human and human-animal interaction some common physiological and psychological effects (Neobjavljeni diplomski rad). Skara: Dept. of Animal Environment and Health, Swedish University of Agricultural Sciences.
- Hediger, K. i Turner, D. C. (2014). Can dogs increase children's attention and concentration performance? A randomised controlled trial. *Human-Animal Interaction Bulletin*, 2(2), 21-39.
- Hunde in der Schule - BMBWF (2014). Pristupljeno 31.3.2022. na https://pubshop.bmbwf.gva.t/index.php?rex_media_type=pubshop_downloadirex_media_file=hundeinderschule.pdf
- Kirman, J., Siminerio, S. i Wong, Z. (2015). The impact of a therapy dog program on children's reading skills and attitudes toward reading. *Early Childhood Education Journal*, 44(6), 637-651. <https://doi.org/10.1007/s10643-015-0747-9>
- Kruger, K. A. i Serpell, A. (2010). Animal-Assisted Interventions in mental health. U A. H. Fine (Ur.), Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice (str. 33-48). Academic Press.
- Lane, H. B. i Zavada, S. D. (2013). When reading gets ruff: Canine-assisted reading programs. *The Reading Teacher*, 67(2), 87-95.
- Lobato Rincón, L. L., Rivera Martin, B., Medina Sánchez, M. Á., Villafaina, S., Merellano-Navarro, E. i Collado-Mateo, D. (2021). Effects of dog-assisted education on physical and communicative skills in children with severe and multiple disabilities: A pilot study. *Animals*, 11(6), 1741. <https://doi.org/10.3390/ani11061741>
- McNicholas, J. i Collis, G. M. (2006). Animals as social supports: Insights for understanding Animal-Assisted Therapy. U: A. H. Fine (Ur.), Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice (str. 49-71). Academic Press.
- Nebbe, L. (2000). Nature Therapy. U: A. H. Fine (Ur.), Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice (str. 179-211). Academic Press.
- Palmer, R., i Custance, D. (2008). A counterbalanced version of Ainsworth's Strange Situation procedure reveals secure-base effects in dog-human relationships. *Applied Animal Behaviour Science*, 109(2-4), 306-319. <https://doi.org/10.1016/j.applanim.2007.04.002>
- Serpell, J. (2010). Animal-assisted interventions in historical perspective. U A. H. Fine (Ur.), Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice (str. 17-32). Academic Press.
- Zakon o korištenju psa pomažeća. Narodne novine, 39 (2019). <https://www.zakon.hr/z/2027/Zakon-o-korištenju-psa-pomagača>